

ACTA MVSEI APVLENSIS

APULUM LVII

series *ARCHAEOLOGICA ET ANTHROPOLOGICA*

Fondator

ION BERCIU

Editor

GABRIEL TIBERIU RUSTOIU

Colegiul editorial

RADU ARDEVAN - Universitatea „Babeş-Bolyai”, Cluj-Napoca

NIKOLAUS BOROFFKA - Deutsches Archäologisches Institut, Berlin

CHRISTOPHER F. E. PARE - Universitatea „Johannes Gutenberg”, Mainz

ZENO KARL PINTER - Universitatea „Lucian Blaga”, Sibiu

MARIUS PORUMB - Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca

VOLKER WOLLMANN - Obrigheim

Colegiul de redacție

HORIA CIUGUDEAN – redactor șef

RADU OTA - secretar de redacție

CRISTINEL FÂNTÂNEANU - secretar de redacție

ADINA BOGDAN - membru

GEORGE BOUNEGRU – membru

GABRIEL BĂLAN – membru

CRISTIAN TITUS FLORESCU – membru

RADU CIOBANU - membru

Adresa de corespondență:

MUZEUL NAȚIONAL AL UNIRII

510010 ALBA IULIA

Str. Mihai Viteazul, 12-14

Tel. 0258/813300

Correspondence address:

NATIONAL MUSEUM OF UNION

RO – 510010 ALBA IULIA

Mihai Viteazul St., 12-14

Tel. (+40) (258) 813300

revista.apulum@yahoo.com

www.mnuai.ro; www.muzeuluniriialba.ro; www.anuarulapulum.ro

© 2020 MUZEUL NAȚIONAL AL UNIRII, ALBA IULIA

ISSN – 1013-428X

ISSN – 2247 – 8701

ISSN-L – 2247 – 8701

ACTA MVSEI APVLENSIS

APVLVM

LVII

series *ARCHAEOLOGICA ET ANTHROPOLOGICA*

ALBA IULIA

MMXX

Tehnoredactare: RADU OTA

Traducerea și verificarea textelor în limba engleză: ADINA BOGDAN

Textele nepublicate nu se restituie.

SUMAR

CONTENTS – SOMMAIRE – INHALT

STUDII ȘI ARTICOLE – STUDIES AND ARTICLES

SABIN ADRIAN LUCA, GABRIEL TIBERIU RUSTOIU, FLORENTIN PERIANU, SERGIU CHIDEȘA, TIBERIU BOGDAN SAVA, DORU PĂCEȘILĂ, OANA GAZA, IULIANA STANCIU, GABRIELA SAVA, BIANCA ȘTEFAN, Săpătura sistematică din anul 2019 în situl arheologic de la Tărtăria - <i>Gura Luncii</i> (jud. Alba, România). Datarea radiocarbon a stratigrafiei zonei de nord-vest <i>The systematic excavation of 2019 in the archaeological site from Tărtăria – Gura Luncii (Alba county, Romania). Radiocarbon dating of the north-west stratigraphy.....</i>	1
DAN GEORGE ANGHEL, ILIE LASCU, CLAUDIU TĂNĂSELIA, Tehnici de manufacturare a ceramicii culturii Wietenberg din situl de la Băcăinți – <i>Obreje</i> (jud. Alba) <i>Manufacture techniques of Wietenberg pottery from Băcăinți - Obreje (Alba County).....</i>	45
GABRIEL BALTEȘ, Simboluri cu conotație magico-religioasă, incizate pe vase ceramice descoperite în necropola scitică de la Sâncrai (jud. Alba) <i>Magical-religious symbols incised on ceramic vessels discovered in the Scythian necropolis from Sâncrai (Alba County).....</i>	79
AUREL RUSTOIU, MARIANA EGRI, MATTHEW M. McCARTY, GABRIEL TIBERIU RUSTOIU, ANDREEA DRĂGAN, ERIN POWERS, ANDREI GEORGESCU, ADRIAN CĂTĂLIN CĂSĂLEAN, ALEX TURNER, ALEXANDRU POPA, The role of Iron Age settlements at Oarda – Bulza in the agricultural exploitation of the Middle Mureș Valley <i>Rolul așezărilor din epoca fierului de la Oarda – Bulza în exploatarea agricolă a Văii mijlocii a Mureșului.....</i>	93
HORIA CIUGUDEAN, PETER THOMAS, Mining archaeology in Transylvania: the Bucium – Zlatna project <i>Arheologie minieră în Transilvania: proiectul Bucium – Zlatna...</i>	113

RADU OTA, VIORICA RUSU-BOLINDEȚ, DAN GEORGE ANGHEL, Reconstituire istorico-arheologică: săpăturile preventive efectuate în anul 1962 la Palatul Guvernatorului consular al Daciei romane de la Apulum <i>Historical and archaeological reconstruction: rescue excavations carried out in the Roman Dacia consular Governor's Palace at Apulum, in 1962.....</i>	149
MONICA GUI, ANCA TIMOFAN, DAN DANA, DAN GEORGE ANGHEL, CĂLIN ȘUTEU, An inscribed breastplate from Apulum depicting Victoria <i>O garnitură de armură cu inscripție descoperită la Apulum reprezentând-o pe Victoria.....</i>	217
OVIDIU-MAXIM OARGĂ, ADRIAN COSMIN BOLOG, O nouă serie de emisiuni monetare descoperite în urma cercetărilor arheologice preventive în necropola romană de pe „Dealul Furcilor - Podei” (2008-2016) <i>A new series of monetary emissions discovered following rescue archaeological researches in the Roman necropolis from "Dealul Furcilor – Podei" (2008-2016).....</i>	255
RADU OTA, OVIDIU-MAXIM OARGĂ, Două altare votive închinat lui Iupiter descoperite la Apulum <i>Two votive altars dedicated to Jupiter discovered at Apulum.....</i>	295
RADU OTA, O locuință din epoca post-romană descoperită la Apulum <i>A post-roman dwelling found at Apulum.....</i>	307

RESTAURARE – CONSERVARE – INVESTIGAȚII

RESTORATION – CONSERVATION – INVESTIGATIONS

SORIN ȘERBAN, Metode de prelevare și prelucrare a unor vase ceramice scitice descoperite în necropola de la Sâncraia (jud. Alba) <i>Methods of sampling and processing some scythian ceramic vessels found in the necropolis of Sâncraia (Alba County).....</i>	317
--	-----

VARIA

MARIUS-MIHAI CIUTĂ, Despre colecții și colecționari. Un caz atipic (I). <i>About collections and collectors. An atypical case (I).....</i>	329
---	-----

RECENZII ȘI NOTE DE LECTURĂ

REVIEWS AND READER'S NOTES

RADU OTA, Constantin C. Petolescu, <i>Formarea poporului român și a limbii române</i> , Ed. Enciclopedică, București, 2019, 149 pag, 2 hărți.....	363
GEORGE BOUNEGRU, Sorin Nemeti, <i>MITOGRAFII. Inventar parțial al ezoterismelor românești</i> , Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2019, 156 pag.....	367
RADU OTA, Adrian Andrei Rusu, <i>Dicționar de castelologie</i> , Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2020, 320 pag, 253 imagini și figuri alb-negru și color.....	369

COMEMORĂRI

COMMEMORATIONS

AUREL RUSTOIU, Un destin de arheolog. Alexandru Szentmiklosi (1971-2019).....	371
Lista autorilor.....	387

DOUĂ ALTARE VOTIVE ÎNCHINATE LUI IUPITER DESCOPERITE LA APULUM

Radu OTA
Ovidiu-Maxim OARGĂ
Muzeul Național al Unirii Alba Iulia

Cuvinte cheie: altare votive, Apulum, Iupiter Optimus Maximus.

Keywords: votive altars, Apulum, Iupiter Optimus Maximus.

Subiectul acestei note arheologice este dat de descoperirea recentă, în luna mai a acestui an, a două altare votive din calcar de Ighiu (după aspect), cu ocazia unei cercetări arheologice preventive de pe str. Dr. Ioan Rațiu, nr. 28. Amplasamentul se află în zona extramurană a celui de-al doilea oraș roman de la Apulum, *municipium Septimium Apulense*, dezvoltat din canabele legiunii a XIII-a Gemina¹ (**Fig. 1**). În urma efectuării lucrărilor de descărcare de sarcină arheologică pentru obiectivul "Construire două locuințe în regim cuplat" au fost surprinse 10 complexe arheologice. Acestea constau din 9 gropi și un șanț de dren. Opt dintre acestea sunt din perioada post-romană, unul (Cx. 8) din sec. XVII-XVIII și unul din perioada contemporană (Cx. 3).

Cele două monumente au apărut în poziție secundară, într-o groapă (Cx. 1) (fântână (?)) devenită ulterior groapă menajeră) datată după materialul ceramic în epoca post-romană (sec. IV-V) (**Fig. 2-6**). Acest complex are o formă neregulată, cuptorit pe interior, și a fost surprins în partea centrală a suprafeței, la adâncimea de 1,10 m. Are diametrul de 2,60 m și se adâncește de la conturare, încă 2,92 m. În zona nordică a fost prevăzut cu o treaptă² pe care erau prezente urme de lemn ars. În partea superioară a acestuia s-au aflat două altare votive. Umplutura gropii constă din pământ negru afânat, din care au fost recuperate oase de animale și materiale arheologice din perioadele romană și post-romană, cum ar fi fragmente ceramice și două monede (un denar și un sestert).

1. Altar votiv din calcar (**Fig. 7-9**), friabil, o parte a bazei rupându-se în momentul manipulării piesei sculpturale după descoperire; H – 63 cm; baza, păstrată parțial, simplă, fără profilaturi; dimensiuni bază: l – 34 cm; h – 18 cm; gr. păstrată – 16 cm; coronamentul este alcătuit dintr-un fronton triunghiular,

¹ Informații despre această așezare urbană și întinderea sa le găsim în Ota 2012.

² Conform texturii solului și a observațiilor stratigrafice, s-a ajuns la concluzia că nu a fost vorba despre un alt complex care ar fi suprapus Cx. 1.

încadrat de acrotere; tympanul este decorat cu două frunze de acant; este prevăzut cu *focus* pentru sacrificii, de formă ovală; dimensiuni *focus*: 22,5 X 17 cm; se mai observă pe câmpul inscripției urme de culoare roșie ale picturii; dimensiuni coronament: l – 35 cm; h – 18 cm; gr. – 26 cm; dimensiunile câmpului inscripției: h – 16,5 cm; l – 29 cm; H_{litere}: rd. 1 – 4-4,2 cm; rd. 2 – 3,8-4 cm; rd. 3 – 4 cm; rd. 4 – 3,7-4 cm; rd. 5 – 3,7 cm. *Hederae* între literele de la rd. 5. Pe câmpul inscripției se observă urme de culoare roșie.

Textul inscripției are 5 rânduri:

I(oui) O(ptimo) M(aximo)

Elius

Maxi-

mus

5. u(otum)♥s(oluit)♠l(ibens)♥m(erito).

Dimensiunile literelor diferă, scrierea fiind una grosolană, neîngrijită, specifică perioadei de decădere a civilizației romane. Modul de tratare a literelor ne îndreptățește să datăm acest monument începând cu mijlocul sec. III p.Chr., până spre perioada de sfârșit a provinciei. Este o inscripție votivă dedicată lui Iupiter cel Prea Bun și Prea Mare de către Aelius Maximus. Se poate observa o greșeală de limbă a lapidului la rândul al doilea, care a redat *nomen*-ul Aelius sub forma Elius³.

În Dacia romană sunt atestate două personaje cu antroponimul Aelius Maximus. Primul este un copil care a decedat la vârsta de 7 ani. Acesta apare pe un monument funerar de la Ilișua, alături de tatăl său Aelius Maximinus și unul din frați, Aelius Ursinus⁴. Un alt [A]el(ius) Maximus este atestat la Ulpia Traiana, având calitatea de magistrat al coloniei, alături de Ing(enuvius) Superst[es]. Aceștia fac un act de evergetism, oferind o balanță publică pentru uzul comunității orașului⁵.

2. Altar votiv din calcar (**Fig. 10-11**), prevăzut cu o bază și un coronament cu profilaturi simple. Este prevăzut cu doi *puluini* de formă cilindrică, reușit redați, care încadrează câte o rozetă. Dimensiuni: h – 59 cm; dimensiuni bază: l – 34,5 cm; gr. – 30 cm; dimensiuni coronament: l – 34 cm; gr. – 29 cm; este prevăzut cu un *focus* pentru sacrificii, de formă ovală, cu dimensiunile de 17,5 X 15 cm; dimensiunile câmpului epigrafic: h – 23,4 cm; l – 28 cm.

³ De asemenea această greșeală gramaticală este rezultatul transformării limbii latine. Diftongul *ae* s-a transformat în *e*, într-o perioadă de timp cuprinsă între sec. I a.Chr – IV p.Chr. Vezi: Matei-Popescu 2011, p. 27, cu întreaga bibliografie a subiectului.

⁴ Petolescu 2005, ILD, nr. 798.

⁵ IDR III/2, nr. 14.

Textul inscripției este următorul:

I(oui) O(ptimo) M(aximo)

Se pare că este vorba despre un monument nefinalizat, deoarece nu apare numele comanditarului, deși era suficient loc pentru acesta. Scrierea este una primitivă, iar înălțimea literelor diferă între 3 și 6,3 cm (I – 5 cm; O – 6,3 cm; M – 3 cm). La fel ca celălalt altar, este posibil să fi fost lucrat în același atelier. Literele sunt redade primitiv, brutal, fără nici un fel de ordine sau grijă, aspect care ne îndrumă spre o datare târzie, începând cu sec. III p.Chr. până spre finalul epocii romane din Dacia.

În ceea ce privește primul altar votiv, *nomen*-ul Aelius și *cognomen*-ul Maximus sunt de proveniență latină, iar personajul nu se regăsește în onomastica atestată la Apulum.

Sunt peste 100 de inscripții dedicate lui Iupiter Optimus Maximus (inclusiv sincretismele și asocierile cu alți zei) la Apulum, realitate care ilustrează că acestui centru urban îi datorăm cel mai mare număr de monumente de acest fel din Dacia⁶. Nu este de mirare acest lucru, ținând cont de numărul mare de oficiali ai statului roman și de prezența legiunii a XIII-a Gemina. E bine cunoscut faptul că Iupiter era o divinitate protectoare a statului și armatei romane⁷, iar numeroși comanditari proveneau din rândurile armatei⁸. Asemenea monumente ilustrau fidelitatea soldaților și oficialilor față de Imperiu.

Problema existenței unor ateliere de pietrărie în care erau fabricate monumente votive, onorare și funerare a fost adusă în discuție de regretații Cl. L. Băluță⁹ și M. Blăjan¹⁰. Primul cercetător a relatat despre descoperirea unor altare anepigrafe în curs de fasonare, urme de praf de la tăierea pietrei și piatră nefasonată paralelipipedică, într-un loc aflat la 300 m vest de castrul legiunii a XIII-a Gemina, greu de determinat acum pe teren, presupunând existența unui atelier de prelucrare a pietrei¹¹. Problema e că aceste observații se făcuseră cu ocazia unor lucrări de introducere a canalizării, fără efectuarea unor cercetări arheologice. Oricum, nu au fost publicate fotografiile sau profile stratigrafice.

Mult mai veridic este atelierul de prelucrare a pietrei cercetat de M. Blăjan în 1980, cu ocazia construirii unui cartier de locuințe, lângă Stația de Salvare a orașului, unde, alături de binecunoscutele necropole din epocile romană și medievală timpurie, a fost dezvelit un atelier de prelucrare a pietrei.

⁶ Vezi IDR III/5; Ota, Florescu 2017.

⁷ Ferrari 2003, p. 469.

⁸ Ștefănescu-Onițiu 2009, p. 75, 77.

⁹ Băluță 1977.

¹⁰ Piso, Blăjan 1990-1993.

¹¹ Băluță 1977, p. 235.

Astfel au fost aflate mai multe blocuri de calcar în curs de prelucrare și moloz pe o suprafață de 27 X 4 m, la adâncimi variabile, cuprinse între -0,40 și 1,35 m¹². Din păcate, și în acest caz, nu avem vreun profil sau grund al acestor descoperiri.

Din cercetarea făcută recent putem spune că acest ultim atelier se află în afara așezării *canabae/ municipium Septimium Apulense*, și a funcționat se pare până în ultimul deceniu al stăpânirii romane în Dacia. Nu ar fi exclus ca un binecunoscut altar votiv din calcar dedicat Dianei de către un oarecare Martinus, să fi fost lucrat în același atelier. Sunt o serie de asemănări între prima inscripție (**Fig. 8**) și acest monument (**Fig. 12**), atât structurale (aceleași moduri de executare a bazei, coronamentului și a decorului de pe acesta din urmă), cât și de scriere (aceeași manieră de redare a literei M, și lipsa cunoștințelor gramaticale evidențiate de folosirea literei D în forma literei O, ceea ce arată stilul neîngrijit al scrierii; apoi redarea numelui zeiței sub forma "Diane" în loc de *Dianae*; la rândul 2, s-a scris "ara" în loc de *aram*; verbul *posuit* a fost redat "posiuit", iar la ultimul rând s-a scris "uotu" în loc de *uotum*¹³).

Este posibil ca primul altar să nu-și fi găsit destinatarul datorită greșelii gramaticale de la rândul 2 (Elius)¹⁴. La al doilea inscripția este nefinalizată pentru că monumentul nu a mai avut un comanditar. Rămăsese doar dedicația către IOM, scrisă într-o manieră fugară, grosolană. Stilul de scriere de pe cele două altare este același, lucru care ne poate sugera același lăpăd. Aflarea celor două monumente în același context poate sugera că fuseseră luate de pe amplasamentul fostului atelier și reutilizate în alte scopuri de populația romanizată care a rămas pe locul vechiului centru urban Apulum după părăsirea Daciei de către autoritățile romane.

În concluzie avem de-a face cu două altare votive, dedicate lui IOM, aflate în poziție secundară, care provin cel mai probabil dintr-un atelier de lăpăd care a funcționat până în ultimul deceniu al provinciei Dacia. După retragerea autorităților monumentele au fost refolosite în alte scopuri, iar ulterior abandonate într-o groapă menajeră datată conform materialului ceramic în sec. IV-V p.Chr.

---

¹² Piso, Blăjan 1990-1993, p. 227.

¹³ Berciu, Popa 1965, p. 187-189, nr. 5, Fig. 6; IDR III/5, nr. 53; Ciobanu 2012, p. 77.

¹⁴ Pentru greșelile gramaticale de pe monumentele de la Apulum, a se vedea Ciobanu 2012, p. 76-78.

TWO VOTIVE ALTARS DEDICATED TO JUPITER DISCOVERED AT APULUM

ABSTRACT

On this archaeological note, the authors inform the specialists about the discovery from this year, on 28, Dr. Ioan Rațiu Street, of two votive monuments dedicated to Jupiter Optimus Maximus. These were unearthed in a research carried out in the north-west of *canabae/municipium Septimium Apulense*, in its extramural area. We refer to two lime altars from Ighiu quarry (according to the looks of the stone), in secondary position, in a garbage pit (initially likely to be a fountain) noted Cx.1, dated to the post-Roman period (IVth-Vth centuries) due to greyish, scabrous ceramics.

The first altar is dedicated to JOM by Aelius Maximus. The summit is decorated with acroteria that flanked a pediment. Two acanthus leaves are in the tympanum of the pediment. The text of the inscription bears a grammatical mistake of the lapicide, the *nomen* of the sponsor being rendered as Elius. The character does not appear anymore in the onomatology from Apulum. The inscription area was painted in red, its traces being evident especially in the area of the letters.

A second altar is unfinished, bearing the inscription JOM, without the name of the sponsor. The summit has two *pulvini* decorated with one rosette. There is poor penmanship on both monuments, even rough, specific to the late period, of the decline of the Roman life from Dacia from after the mid of the IIIrd century AD. Considering the rough writing and that they were unfinished (due to wrong writing of the *nomen* in the first, and lack of the sponsors' name in the second), followed by their use again in the period after the retreat of the Roman authorities from Dacia, then abandoning in a post-Roman pit, led us to the conclusion that these might be a part of the last lots of monuments made in Apulum, and it would be no wonder that these to have been made during the last 10-15 years of the province, more precisely after 260.

Likely, these had been made in a stone workshop researched by M. Blăjan in 1980, on the building of a home district nearby Stația de Salvare (Ambulance Station) of the modern city. This workshop was outside the settlement of *canabae/municipium Septimium*, north-west from it. It is possible that another votive altar, dedicated to Diana by a certain Martinus (IDR III/5, no. 53), to have been made in the same workshop, due to the striking similitude between the structure of the monuments and manner of writing (inclusively typos) from them.

EXPLANATION OF FIGURES

Fig. 1. Map with the location of the 2020 archaeological research; remade after Google Earth Pro, last accessed on 25th of May 2020, 11 o'clock.

Fig. 2. Image during the archaeological excavations – details of the complex Cx. 1 with the votive altars.

Fig. 3. Image during the archaeological excavations – details of the complex Cx. 1.

Fig. 4. Image during the archaeological excavations – details of the complex Cx. 1.

Fig. 5. Image during the archaeological excavations – details of the complex Cx. 1.

Fig. 6. The plan of garbage pit Cx. 1, with the votive altars; the legend: grey – gravel; black – mellow black soil; yellow - Roman altars; purple - burn.

Fig. 7. The altars, "enjoying the sun" after a long time.

Fig. 8. The image of the first votive altar.

Fig. 9. The *focus* of the first votive altar.

Fig. 10. The image of the second votive altar.

Fig. 11. The *focus* of the second votive altar.

Fig. 12. The image of the altar dedicated to Diana by Martinus (Photo Ortolf Harl, 2010).

<http://www.ubi-erat-lupa.org/monument.php?id=11147>, last accessed at 09.06.2020).

Abrevieri bibliografice:

- Apulum - *Acta Musei Apulensis*, Alba Iulia.
 IDR III/2 - (ed. I. I. Russu, I. Piso, V. Wollmann) *Inscripțiile Daciei Romane III. Dacia Superior 2, Ulpia Traiana Dacica Sarmizegetusa*, București, 1980.
 IDR III/5 - (ed. I. Piso) *Inscriptiones Daciae Romanae, Inscriptions d'Apulum*, III/5, 1-2, Paris, 2001.

Bibliografie:

- Băluță 1977 - Cl. L. Băluță, "Monuments épigraphiques d'Apulum", *Epigraphica. Travaux dédiés au VII-eme Congrès International d'Épigraphie Grecque et Latine*, Constantza, 9-15 septembre 1977, p. 233-239.
 Berciu, Popa 1965 - I. Berciu, Al. Popa, "Monumente epigrafice din Apulum, IV", *Apulum*, 5, 1965, p. 167-203.
 Ciobanu 2012 - R. Ciobanu, "Scrisul cu greșeli: latina provincială și lopicizii", (ed. R. Ciobanu, G. Bounegru) *Între util și estetic - Scrisul la Apulum* – catalog de expoziție, Alba Iulia, 2012, p. 76-78.
 Ferrari 2003 - A. Ferrari, *Dicționar de mitologie greacă și romană*, București-Iași, 2003.
 Matei-Popescu 2011 - F. Matei-Popescu, *Limba inscripțiilor latine din provincia Moesia Inferior*, lucrare de licență (coord. Conf. Dr. Ana-Cristina Halichias), Universitatea București, Facultatea de limbi și literaturi străine, București, 2011.
 Ota 2012 - R. Ota, *De la canabele legiunii a XIII-a Gemina la Municipium Septimium Apulense*, Alba Iulia, 2012.
 Ota, Florescu 2017 - R. Ota, C. T. Florescu, "Un altar votiv descoperit în castrul legionar de la Apulum", *Apulum*, 54/1, 2017, p. 329-340.
 Petolescu 2005 - C. C. Petolescu, *Inscripțiile latine din Dacia. Inscriptiones Latinae Daciae (ILD)*, București, 2005.
 Piso, Blăjan 1990-1993 - I. Piso, M. Blăjan, "Monumente romane descoperite la Alba Iulia", *Apulum*, 27-30, 1990-1993, p. 227-241.
 Ștefănescu-Onițiu 2009 - A. Ștefănescu-Onițiu, *Religia militarilor din Dacia Romană*, Timișoara, 2009.

Fig. 1.

Fig. 2.

Fig. 3.

Fig. 4.

Fig. 5.

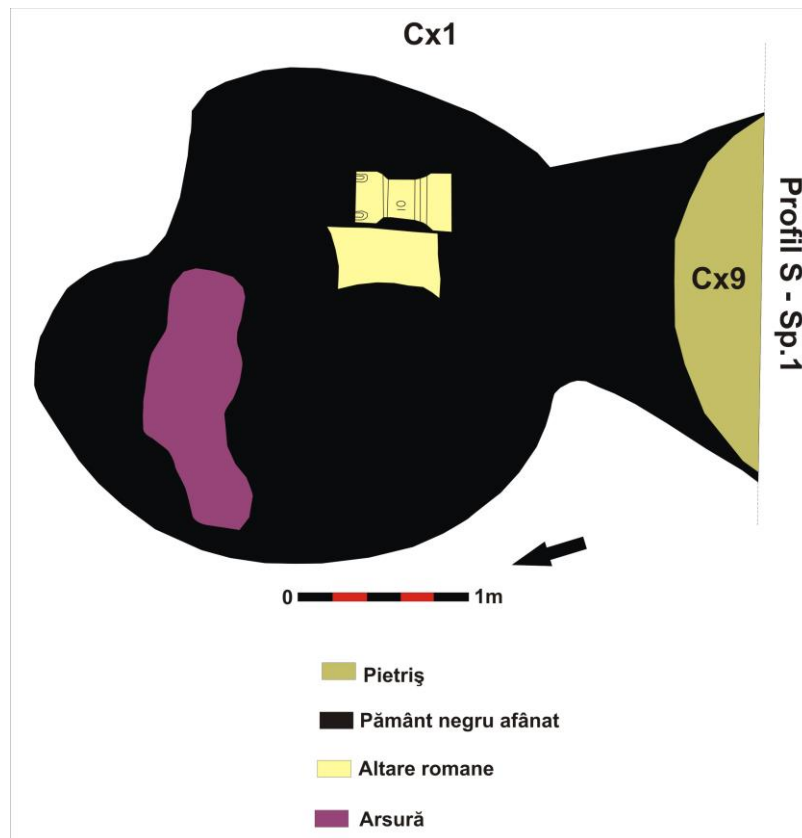

Fig. 6.

Fig. 7.

Fig. 8.

Fig. 9.

Fig. 10.

Fig. 11.

Fig. 12 (Photo Ortolf Harl, www.ubi-erat-lupa.org).